

РОЗДІЛ IV. НОВА ІСТОРІЯ

УДК 94 (477):711.163 Чернігів «180»

С.А. Лепявко

ПЕРЕПЛАНУВАННЯ ЧЕРНІГОВА НА ПОЧАТКУ XIX СТ.

Стаття присвячена дослідженню процесу перетворення Чернігова на губернський центр на початку XIX ст. Перебудова Чернігова привела до повної зміни планування міста та до втрати частини історичних пам'яток і часткового спотворення історичного ландшафту. Проте, водночас місто отримало досить зручну мережу вулиць та кварталів, що з незначними змінами збереглося й до сьогодення часу.

Ключові слова: Чернігів, історичний ландшафт, перепланування, квартал, вулиці.

Наприкінці XVIII ст. імперська влада ліквідувала Гетьманщину і полковий устрій козацької України. Натомість були створені загальноімперські територіальні структури – спочатку намісництва, а незабаром – губернії. Чернігів, який півтора століття був центром козацького полку, став центром Чернігівської губернії. На початку XIX ст. місто почали перебудовувати під нові функції, адже бюрократичних установ у губернському центрі мало бути значно більше, ніж у козацькому полку. Російська імперія тоді вже мала певні стандарти містобудування в залежності від їхнього політичного і адміністративного статусу. Вони склалися під впливом європейських тенденцій другої половини XVIII ст., з імперськими особливостями.

Вперше реконструкцію Чернігова запланували у 1786 р. Передбачалося знесення старої забудови і прокладення нових вулиць таким чином, щоб створити прямокутні квартали. Так само і все місто в плані мало бути схожим на великий прямокутник, дотичний до Десни, розміром приблизно 2 км на 3 км [2, с. 56.].

Топографічний опис 1798–1800 років, останній напередодні перебудови, фіксує старі укріплення міста: земляний вал із замком, обведений з трьох боків сухим ровом достатньої глибини з трьома дерев'яними воротами. Саме в цьому документі востаннє згадуються чернігівські вали – незабаром їх зрили. Опис називає 4 передмістя: Гонче, Застриження, П'ятницьке поле, Поділ. Усередині укріплень були Спасо-Преображенський і Борисоглібський собори та кам'яна дзвіниця, яку можна визначити як будівлю колегіуму. В передмістях згадуються кам'яні Катерининська, Воздвиженська та П'ятницька церкви з дерев'яними дзвіницями, а на кладовищі – Воскресенська і Георгіївська церкви. Названо 8 дерев'яних церков: Архістратига Михаїла всередині давніх укріплень, неподалік – Миколаївська (на сучасній Святомиколаївській вулиці), Богоявленська

(на перехресті з вул. Гончою), Покрови Богородиці, Стрітення, Вознесенська, святих Стефана і Варвари. Таким чином, у місті було 15 церков, не рахуючи тих, які знаходилися в Єлецькому і Троїцько-Іллінському монастирях.

Опис державних і громадських будівель (тоді їх почали називати «казенними») фіксує лише три кам'яні споруди – малоросійський поштамт, приміщення семінарії та колишній архієрейський дім, у якому розміщувалося відразу кілька установ: повітовий і земський суди, казначейство, канцелярія городничого, лікарняна управа й архів. Малоросійський поштамт (поблизу сучасного кооперативного технікуму) був новою цегляною спорудою і одним з перших спеціалізованих будинків такого призначення в Україні. Що стосується семінарії, то вона розташовувалась у колишньому будинку Полуботка за Стрижемем.

Дерев'яними «казенними» спорудами були будинки губернатора, губернського правління, генерального суду, казенної палати, дворянських зібрань, народного училища, приміщення для охорони і прислуги губернатора, будівля колишнього артилерійського цейхгаузу. Міській думі належало лише п'ять будинків. Один з них – приміщення магістрату, інший – «питейний» дім (шинок) і ще три без вказівки на призначення. Судячи з опису, приміщення магістрату було дерев'яним. У місті згадуються також будинок для душевнохворих, лікарня, богадільня, острог для утримання злочинців, 6 караульних сараїв, 4 будинки для причетників при церквах.

Економічне життя було представлено в спорудах міста насамперед закладами торгівлі. Міська дума мала на площі великі дерев'яні торгові ряди, в яких діяли 65 лавок, старих і нових, які здавалися в оренду. Крім того, міщани мали ще 23 лавки для дрібної торгівлі, в першу чергу м'ясом і шкірами. Знатні купці тримали ще 6 лавок, а купці з різночинців – 3. Існували також спеціальні «навіси» – павільйони для торгівлі хлібом і рибою та 2 комори для зберігання м'яса і терезів. В описі згадуються також 3 бані, 8 кузень, 3 цегельні заводи, 35 вітряних млинів на міських дачах, а також 9 наплавних млинів на Десні. Що стосується ремісничого виробництва, то, очевидно, воно зосереджувалося у приватних дворах.

Приватних житлових будинків у місті нараховувалося 647, і всі вони були дерев'яними. 84 з них належали дворянам, 71 – чиновникам, 40 – священнослужителям, 51 – купцям, 312 – міщанам та ін. Опис подає і чисельність жителів міста – 3749 осіб. Для губернського центру ця цифра

була зовсім незначною, проте, насправді, значна частина населення, задіяного в повсякденних міських справах, проживала у приміських селах і хуторах. Ще один документ, так звана «відомість» 1810 р., називає вже 804 будинки в Чернігові та його околицях на відстані 2 верст від міста, з населенням 6800 осіб. В місті діяли 53 «пітейні доми», 23 «виставки», де велася виносна торгівля спиртним, і 6 трактирів-шинків [7, с. 31–34].

Дані статистики про міське життя початку XIX ст. доповнюють спогади старожила Дмитра Грембецького. У перші роки сторіччя Чернігів жив в очікуванні реконструкції. У дворах і на провулках стояли віхи, які позначали майбутні вулиці. Господарі будинків, яким загрожувало знесення, обурювались сваволею землемірів, хоча насправді ті були ні в чому не винні. Три чверті будинків міста були покриті соломною, традиційною для української народної архітектури. Місто мало лише дві вулиці, на яких могли спокійно розминутись кінні екіпажі – Гончу та Олександрівську. Поряд з ними існувала мережа вузьких вулиць і численних провулків, сформованих ще з давніх часів. Взимку їх доверху заносило снігом, а під час дощів вони перетворювались на русла струмків і річок. Діти гралася, ставлячи на них іграшкові млини.

Найбільш заселена та людна частина міста була довкола П'ятницької церкви й тодішнього «старого» базару. Тут жили сімейства давніх чернігівських ремісників: Лопат, Грищенків, Лежнів, Крутенів, Калинських, Колядинських, Довбишів, Орлів, Калиток, Грибів, Перців, Ковбас та ін. Від цих прізвищ віяло українською давниною, тож автор спогадів був переконаний, що ці родини живуть тут ще від часів Київської Русі. В Московській слободі під Валом мешкали тільки нижні військові чини, які свого часу служили в фортеці. Давню Лісковичю заселяли торговки, хлібниці, булочниці, бубличніці, риболови й різні майстрові люди. Вперше згадано передмістя Ковалівка, де жили лише ковалі. Вона розміщала уздовж правого берега Стрижня в районі сучасної вул. Київської. Згадується також Вовча слобідка біля Київської застави поблизу Лісковичі, яка мала погану репутацію, оскільки в ній жили жебраки й «різна сволота» [16, с. 1–15].

Найважливіші міські справи початку XIX ст. були пов'язані з перебудовою міста для потреб губернського центру. Проект 1786 р. поступово почали реалізовувати. Оскільки перебудову запланували та нав'язали зверху, то думі доводилося вирішувати лише поточні питання – або самій, або разом із губернською владою. Найбільші клопоти стосувалися знесення старих будинків і виділення нових ділянок під забудову, оскільки нові вулиці пробивали майже без урахування старого планування. Першими проклали Воскресенську, Київську, Воздвиженську, П'ятницьку, Богоявленську,

Богуславську і Сіверянську вулиці.

На той час чернігівська фортеця втратила своє значення, оскільки західний кордон Російської імперії, який тривалий час проходив по Дніпру, перемістився аж за Волинь. Тому прийняли рішення знести старі земляні укріплення. До 1803 р. майже всі вали міста були зриті. Нині їх фрагменти збереглися біля колегіуму і полкової канцелярії. Зберігся й рів біля колишнього Верхнього замку. Знищення валів стало великою втратою для історичного ландшафту міста, бо вони існували ще з давньоруських часів. Зараз важко судити, чи доцільно було залишати їх у повному обсязі, чи ні. Практика містобудування в Російській імперії XIX ст. знає приклади збереження старих валів, наприклад, у Києві на Печерську, у Володимирі-Волинському або Новгороді.

Нешаслива доля чекала архітектурний комплекс ліквідованого Борисоглібського монастиря. Його територія, розташована в центрі міста, теж потрапила під перепланування, оскільки було вирішено створити велику площу перед Спаським собором. Тому більшість будівель монастиря зруйнували, зокрема численні келії та приміщення, в яких займалися студенти колегіуму [4, с. 74]. Так само знесли й більшість давніх приміщень довкола П'ятницької церкви, в яких після закриття П'ятницького жіночого монастиря до 1805 р. розміщувалося народне училище. Проте у 1810-х роках провели капітальний ремонт і реконструкцію церкви, над якою надбудували нові бані і прибудували дзвіницю-ротонду [6, с. 96–100]. Незважаючи на припинення діяльності монастиря, жіноцтво Чернігова й околиць не втратило особливості прихильності саме до П'ятницької церкви. Відомо, що в XIX ст. існував звичай, за яким перед Десятинним ярмарком до цієї церкви «у великому числі» збиралися жінки й молилися тут кілька днів.

Значної перебудови зазнав Спаський собор. Після пожежі 1750 р. його відновили в 1770 р., але він перебував у поганому стані. У 1791 р. розпочався його капітальний ремонт: проведено реконструкцію внутрішніх приміщень, перекрито дах, північну башту («Красний терем») перебудовано на дзвіницю, збудовано південну башту. Над ними спорудили конусоподібні куполи, стиль яких навіть сучасникам було важко визначити. Так само не зовсім гармоніював із давнім візантійським стилем новий іконостас, виконаний у стилі ампір. У такому вигляді Спаський собор зберігся донині. Цікаво, що у 1796 р. під час будівельних робіт випадково пробрили підлогу собору і присутні побачили в підземеллі багаті поховання. Однак ніяких досліджень проведено не було, а склеп просто засипали й закрили [12, с. 98–102].

Міське життя поступово змінювалося відповідно до стандартів губернського центру. Наприклад, поставило питання про освітлення міста. На головних вулицях

цях установили ліхтарі, які освітлювалися сальними свічками. У 1801 р. їх планувалося поставити 110. У 1802 р. відкрито губернську лікарню, спадкоємницею якої є сучасна Перша міська лікарня.

У 1803 і 1805 роках з'явилися нові проекти реконструкції Чернігова, які значно скоригували план 1786 р. Вони виявилися більш вдалим, ніж найперший, оскільки враховували історичну забудову, насамперед церковну архітектуру. Відповідно до них сформували центральну частину міста, відвели територію під «богоугодні» заклади, де згодом збудували міську лікарню, утворили міське кладовище – спочатку біля Вознесенської церкви, а потім перенесли далі в бік Любеча, та ін. Майже вільним від забудови залишився історичний Дитинець. Це планування з незначними змінами збереглося донині. У подальшому розвиток Чернігова коригувався за планами 1834 і 1861 років.

До наших днів зберігся ряд споруд першої половини XIX ст. Приміщення гімназії спорудили за типовим проектом архітектора Андріана Захарова. Його почали будувати як резиденцію губернатора, але потім перепланували й передали новоутвореній гімназії. Зараз в ньому знаходиться Чернігівський історичний музей. До найдавніших адміністративних споруд міста також належить будинок губернських установ на Красній площі. Спочатку він був двоповерховим, потім неодноразово перебудовувався і зберігся під назвою будинку земства. Зараз у ньому міститься Чернігівська обласна державна адміністрація. Так само в перебудованому до невпізнання вигляді збереглося приміщення міської думи. Спочатку це був одноповерховий будинок з ротондою. Згодом до нього добудували другий поверх, потім третій, знищивши при цьому ротонду. Зараз у ньому міститься Обласне управління Національного банку України.

Найбільшою спорудою міста тих часів стала тюрма або так званий тюремний замок біля Єлецького монастиря, справді спланований як замок. В цей же період звели дві кам'яні церкви – Михайла і Федора у дворі семінарії за Стрижнем та Казанську на вул. Сіверянській (нині – вул. Коцюбинського). Дещо раніше, наприкінці XVIII ст., біля Борисоглібського собору збудували архієрейський будинок, який потім використовувався як приміщення «присутствених місць», а нині міститься Обласний державний архів. На жаль, цілий ряд споруд першої половини XIX ст. до нашого часу не дійшов. Це стосується, зокрема, великих кам'яних торгових рядів, зведених на Красній площі архітектором Антоном Карташевським [2, с. 59–61].

На середину XIX ст. перебудову міста в цілому завершили відповідно до плану 1834 р. Місто мало 3 площі і 38 вулиць та провулків. Найдавнішою була Торгова (вона ж Магістратська, Базарна, Красна) площа, яка знаходилася в центрі міста поблизу

П'ятницької церкви. Найбільшою площею стала Олександрівська або Нова базарна. Для неї було відведено поле поміж сучасними проспектами Перемоги, Миру і вул. Щорса. Сучасник писав, що на ній можна проводити військові навчання двох батальйонів солдат, однак тут велася мирна торгівля. Солдати марширували на іншій, третій площі, яку назвали Плац-парадне місце. Її створили на Дитинці перед Спаським і Борисоглібським соборами й дали таку назву тому, що на ній відбувалися паради та церковні церемонії за участю військових частин. Однак згодом вона втратила мілітаристську назву, яка їй зовсім не пасувала, і була перейменована на мирну Соборну площу.

Перепланування призвело до перебудови міських районів. У місті офіційно виділялося 4 передмістя – Лісковиця, Московська слобода, Ковалівка і Берізки. Нове передмістя – Берізки – утворилося на височині північніше сучасних П'яти кутів. Головними вулицями міста на той час були Преображенська, Гонча, Богоявленська та Московська, найширшими – Київська, ширина якої сягала понад 30 м, і Магістратська – 24 м. 20 метрів завширшки мали Гонча, Красна, Хлібопекарська, Преображенська, Московська та Санкт-Петербурзька вулиці, інші – по 16 м. Вулиці стали рівними і зручними для пересування. Правда, як і раніше, площі й вулиці залишалися не вимощеними й тільки частина мала тротуари з битої цегли й піску. Очевидно, бита цегла бралася зі старих знесених будинків. Подекуди уздовж тротуарів насаджували дерева. На Преображенській вулиці на місці зритої валу створили обсаджений липами бульвар.

Довго залишався невпорядкованим старий Дитинець, особливо його верхня частина. Після ліквідації фортеці це був усіма забутий куток, зарослий бур'яном, з горами сміття. На території колишньої фортеці валялося кілька старих гармат, просто на землі, без лафетів [5, № 10; 10, с. 34–35]. Початкове впорядкування парку пов'язане з відвіданням міста сином російського імператора Миколи I Костянтином. Царевич оглянув Чернігів та його історичні пам'ятки. Очевидно, йому не сподобався занедбаний вигляд зруйнованої фортеці, тож він зробив зауваження місцевим чиновникам.

Відразу після від'їзду Костянтина, а це відбувалося в 1845 р., розпочалися роботи з упорядкування території Валу. Найскладнішим виявилось посадити дерева. Їх саджали кілька років поспіль, але вони довго не приймалися. Причиною було те, що ґрунт складався не так із землі, як з цегли й вапнякового розчину, адже в ньому були залишки численних споруд попередніх сторіч існування міста. Зрештою, дерева прижилися. Парк прикрасили чотирма великими гарматами, підібраними з землі. Для них зробили дерев'яні лафети й поставили попарно з обох боків від входу. Парк назвали Костянтинівським

і він одразу став улюбленим місцем відпочинку. За словами сучасника, кожний обдарований естетичним смаком відвідувач захоплювався краєвидом, який відкривався звідти. Він і сьогодні милує око чернігівців і гостей міста [3, № 26].

За будинком губернатора, який знаходився за Стрижнем, заклали великий міський парк. Цю територію місто отримало від Троїцького монастиря в обмін на іншу ділянку. Парк не був особливо впорядкованим, однак у вихідні дні в ньому грав духовий оркестр, а навесні співали солов'ї. Його головна незручність для публіки полягала в тому, що він, як тоді всім здавалося, знаходився далеко на околиці міста. Місцями масових народних гулянь простих городян були майдани поблизу церков, особливо в храмові свята. Найбільше з таких гулянь відбувалося в день св. Трійці поблизу Троїцького собору.

Паркові насадження склали лише незначну частину озеленення міста, адже в ньому налічували понад 90 великих приватних садів. Найбільші з них належали монастирям, а також графам Милорадовичам, князям Прозоровським, Стороженкам. Сади росли біля кожного будинку, тому влітку одноповерхова забудова потопала в зелені. На вільних ділянках розкинулись гаї з дерев різних порід.

Краса чернігівських садів вперше згадується ще наприкінці XVIII ст. Укладач опису міста 1786 р. Опанас Шафонський писав, що сади й городи є у всіх жителів і «Чернігів садовими плодами славний». Тоді найкращі сади мали Єлецький і Троїцько-Іллінський монастирі. В місті росли добірні яблука, груші, які називали «дулями», «гливами» і «бергамотами», ягоди, дерен, смородина, барбарис, агрус, малина, грецькі горіхи, а в монастирських садах – також виноград, який, щоправда, не завжди дозрівав. З городини чернігівці садили картоплю, турецькі і прості боби, земляні яблука чи волоську ріпку, кукурудзу, гарбузи, дині й кавуни [14, с. 305]. Цікаво, що баштанні культури садили на Чернігівщині аж до 1960-х років, коли радянська колгоспна система від них відмовилась. Протягом XIX ст. чернігівці продовжували зберігати і помножувати добру традицію садівництва.

Ще на під'їзді до міста, з усіх боків, крім північного, було видно чернігівські церкви над зеленню дерев. Сучасники відзначали зовнішню ошатність будинків і чистоту вулиць, хоча це враження залежало від погоди. Водночас всім впадала у вічі одноманітність забудови та сонний ритм життя з незначним вуличним рухом [11, с. 40]. Не випадково, в пам'яті гостей Чернігів залишався як місто-сад.

Таким чином, перебудова Чернігова на початку XIX ст. привела до зміни його планування.

Негативним у цьому процесі було знесення частини історичних пам'яток і часткове спотворення історичного ландшафту міста, чого можна було уникнути. Разом з тим, місто отримало струнку систему вулиць і кварталів, які і нині, у більшості випадків, задовольняють потреби чернігівців.

Посилання

1. Вечерський В. Пам'ятки архітектури й містобудування Лівобережної України. – К., 2005. – 585 с.
2. Карнабіда А.А. Чернігів. – К., 1980. – 128 с.
3. Котляров С. Город Чернигов // Черниговские губернские ведомости. – 1851. – № 23–28.
4. Логвин Г. Чернигов. Новгород-Северский. Глухов. Путивль. – К., 1980. – 286 с.
5. Маркевич М. Чернигов // Черниговские губернские ведомости. – 1852. – №№ 8–11.
6. Нижник Л.М. Історія П'ятницької церкви м. Чернігова (1786–1916) // Чернігівські старожитності. Матеріали наукової конференції. – Чернігів, 2006. – С. 96–100.
7. Описи Лівобережної України кінця XVIII – початку XIX ст. – К., 1997. – 321 с.
8. Очерк истории города Чернигова (907–1907). – Чернигов, 1908.
9. Руденок В. Наш губернский хутор (Чернигов в XIX ст.). – Чернигов, 2002. – 48 с.
10. Сапон В. Вулиці старого Чернігова. – Чернігів, 2007. – 128 с.
11. Семчевский Й. Воспоминания // Киевская старина. – 1894. – № 1. – С. 21–51.
12. Степанова О. Друге народження Чернігівського Спаса (відродження Спаського собору в II половині XVIII ст.) // Сіверянський літопис. – 1997. – № 5. – С. 98–102.
13. Степанова О.Л. Деякі аспекти «обстройки» Чернігова у першій половині XIX ст. // Чернігівські старожитності: Матеріали наукової конференції. – Чернігів, 2006. – С. 125–129.
14. Филарет [Гумилевский]. Историко-статистическое описание Черниговской епархии. – Чернигов, 1874. – Книга 5. – 443 с.
15. Хижняков В. Черниговская старина (1765–1810) // Земский сборник Черниговской губернии. – Чернигов, 1899. – № 11. – С. 76–116.
16. Чернигов за 45 лет. Заметки старожила // Черниговские губернские ведомости. – 1851. – № 1. – С. 1–8.

Лепявко С.А. Перепланировка Чернігова в началі XIX в.

Стаття посвячена дослідженню процесу преобразования Чернігова в губернский центр в началі XIX в. Перестройка Чернігова привела к полному изменению планировки города и к потере части исторических памятников и частичного искажения исторического ландшафта. Однако, в то же время город получил достаточно удобную сеть улиц и кварталов, которая с незначительными изменениями сохранилась и до сегодняшнего времени.

Ключевые слова: Чернигов, исторический ландшафт, перепланировка, квартал, улицы.

Lepiavko S.A. Reconstruction of Chernihiv in the early XIX century

The article is devoted to the transformation process of city Chernihiv as the center of the province within the early XIX century. Chernihiv restructuring has led to a complete change of city planning and the loss of some historical monuments and partial distortion of the historical landscape. However, the city received a very useful convenient network of streets and neighborhoods that survived with minor changes in present time.

Key words: Chernihiv, historical landscape, remodeling, quarter, street.

23.03.2016 p.